

22. Шкіцька І.Ю. Оцінна лексика в маніпулятивній стратегії позитиву. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 382–387. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/16127/Shkitska.pdf?sequence=1>.
23. Шкіцька І.Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 440 с.
24. Юськів Х.В. Наративи російської пропаганди в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 30, С. 226–232. URL: <https://cutt.ly/yKLq92K>.

УДК 811.161.2 ‘367.615

DOI <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2022.21-22.163-171>

Галина Онищак,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської філології,
Ужгородський національний університет
<https://orcid.org/0000-0002-5133-4313>
м. Ужгород, Україна

Особливості переносних значень іменників на позначення добра в сучасній українській мові

Peculiarities of the figurative meanings of the nouns denoting good in modern Ukrainian

***Анотація.** Статтю присвячено вивченню переносних значень іменників на позначення добра в сучасній українській мові. Дослідження проводиться за допомогою методики формалізованого аналізу лексичної семантики на матеріалі суцільного аналізу 11-томного «Словника української мови». Проведене дослідження дало змогу класифікувати лексичні одиниці на позначення добра, виявити їхні спільні й відмінні семантичні ознаки в досліджуваній мові. Об'єднуючою властивістю досліджуваних іменників є наявність переносних значень. Лексика на позначення добра, яка характеризується переносними значеннями, посідає вагоме місце в лексичній системі сучасної української мови. У ній відображаються універсальні цінності світової спільноти та національно-специфічні риси української етнокультури. Лексико-семантичний аналіз переносних значень іменників на позначення добра в сучасній українській мові показав, що переносні значення наявні в семантичній структурі полісемічних одиниць і повністю*

відсутні серед значень моносемічних слів. Крім того, досліджувані лексеми не тільки доповнюють аспекти реалізації добра, які відображають прями значення слів, а й збагачують його семантику додатковими відтінками значень. У досліджуваній мові добро, яке вербалізується переносними значеннями слів, актуалізується як антропоцентричне й соціопрাগматичне явище. Таким чином, виділяємо групи іменників на позначення особи – носія добра, її внутрішнього світу, рис характеру, прагнень і бажань, особистих досягнень та успіху, суспільного визнання, безкорисливих вчинків заради інших людей, користі й вигоди, сприятливих умов проживання та матеріальних цінностей. Досліджувані лексичні одиниці взаємодіють як з іншими одиницями лексико-семантичної групи «добро» в українській мові, так і за її межами, встановлюючи різноманітні парадигматичні зв'язки.

Ключові слова: переносне значення, формалізований аналіз, лексична семантика, спільні та відмінні семантичні ознаки, антропоцентричне й соціопрাগматичне явище, парадигматичні зв'язки.

Summary. *The paper deals with the study of the nouns' denoting good figurative meanings in modern Ukrainian. The research has been carried out with the help of the formalized lexical semantics analysis and a thorough analysis of the "Dictionary of the Ukrainian Language" in 11 volumes. The conducted study enables the classification of the lexical units denoting good, disclosing their common and distinctive semantic features in the language under study. The shared peculiarity of the nouns denoting good in modern Ukrainian is their figurative meanings. The lexis under study characterized by figurative meanings takes a special place in the Ukrainian lexico-semantic system. The former reflects universal values of the world community and nationally-specific features of Ukrainian ethnoculture. The lexico-semantic analysis of the nouns' figurative meanings denoting good in modern Ukrainian has shown that figurativeness is typical of polysemantic lexical units. In contrast, monosemantic words are devoid of the assigned property. Furthermore, the words in question not only complement the aspects of good realization expressed by direct meanings but extend their semantics by additional shades of meaning. Figurative meanings verbalize good as an anthropocentric and socio-pragmatic notion in modern Ukrainian. Thus, the groups denoting a person as a good-doer, his/her inner world, character traits, wishes and desires, personal achievements and success, social recognition, deeds for the sake of others, benefits and advantages, comfortable living conditions, and material values have been singled out. The lexical units under study establish diverse paradigmatic relations with both the words within the lexico-semantic group "good" in Ukrainian and another related lexis.*

Key words: *figurative meaning, formalized analysis, lexical semantics, common and distinctive semantic features, anthropocentric and socio-pragmatic notion, paradigmatic relations.*

Вступ. Мова відіграє ключову роль у виявленні культурної ідентичності, оскільки «кожен її аспект є соціально зумовленим і культурно значущим» [6, с. 12]. Вона є репозитарієм культурних концептів і кодів, які превалюють на певному етапі історичного розвитку спільноти. Як система, що постійно розвивається, мова дає змогу

людині вільно орієнтуватися у світі та комунікувати з іншими людьми [13, с. 21]. У процесі пізнання й розчленування світу людина не тільки номінує окремі його об'єкти та реалії, а й осмислює їх у мовних одиницях. Розглядаючи мову як «ефективний, універсальний інструмент людського мислення та спілкування» [14, с. 1], сучасні лінгвісти зосереджують найбільшу увагу на вивченні одиниць лексико-семантичного рівня. Останній визначається як «найбільш складний рівень лінгвальної ієрархії», оскільки характеризується численністю елементів, багатовимірністю, відкритістю, динамічністю, взаємодією підсистем у межах системи [2, с. 7].

Слова допомагають людині зрозуміти інших, себе та своє місце у світі. Вони здатні фіксувати як загальнолюдські надбання, так і духовне багатство окремого народу. Лексика відображає безліч варіацій бачення світу, поняття та явища, притаманні певній культурі та не властиві іншим. Між життям суспільства та словом є тісний зв'язок, позаяк мова відіграє значну роль у людських стосунках, пізнанні навколишнього світу та системі цінностей. Останні визначаються як «ціль, що керує людиною в житті та встановлює стандарти її поведінки» [11, с. 91]. Оскільки набір цінностей, які засвоює індивід у процесі соціалізації, йому «трансляє» саме суспільство, дослідження особливостей переносних значень лексики на позначення *добра* в сучасній українській мові дасть змогу глибше розкрити семантику *добра* та визначити систему ціннісних орієнтацій українського соціуму.

Образність, яка реалізується в переносних значеннях, розглядалася як «прикраса комунікації» [7, с. 1] декілька десятиліть тому. У сучасній лінгвістиці вона вважається основою, завдяки якій розвивається здатність мислити [7, с. 1], а вивчення переносних значень слів дає змогу простежити зв'язок між прямим і метафоричним значенням [9, с. 44]. Опис переносних значень іменників на позначення *добра* в українській мові допоможе розкрити механізми образного мислення українців та розширити уявлення про *добро*, його форми і прояви, оскільки лексикон мовця безпосередньо пов'язаний із моделлю реальності.

Метою статті є розкриття особливостей вживання переносних значень лексичних одиниць на позначення *добра* в сучасній українській мові.

Для реалізації мети необхідно виконати такі **завдання**: 1) виявити специфіку передачі форм і засобів прояву *добра* переносними значеннями іменників у досліджуваній мові; 2) розкрити спільні та відмінні семантичні риси лексичних одиниць.

Методологія та методи дослідження. Матеріалом дослідження слугували слова, які містять експліцитні та імпліцитні вказівки на форми, основні характеристики і прояви *добра*, зібрані шляхом суцільного аналізу 11-томного «Словника української мови» [1]. Об'єднуючою властивістю досліджуваних слів є наявність переносних значень.

Дослідження іменників на позначення *добра* в українській мові проводиться за допомогою методики формалізованого аналізу лексичної семантики (детальніше про методику роботи дивитись у працях Г.В. Онищак, М.П. Фабіан [3; 5; 10]). Процедура збору фактичного матеріалу здійснювалася шляхом аналізу найавторитетнішого тлумачного словника досліджуваної мови. Методика дослідження базується на формальному, суто мовному критерії – віднесеності слів, які аналізуються, до однієї частини мови – іменника [10, с. 164]. На основі одержаної в такий спосіб картотеки проаналізовано кількісний і якісний склад досліджуваних слів. Матрицю у вигляді таблиці розглядаємо як метамову для опису лексики на позначення *добра* в українській мові (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Фрагмент матриці лексико-семантичної групи «добра»
в сучасній українській мові**

Семний склад Лексичний склад	У висловах, словосполученнях	Переносне значення	Те, що ...	Задоволення, вдоволення, насолода	Пожитки, майно, статки	Достаток, багатство	Внутрішнє прагнення, потяг	Присміність, втіха, радість	Успіх, удача	Вигода, користь	Досягнення	Речі
Скарб	◇	◇			◇	◇						◇
Розкіш	◇		◇	◇		◇				◇		◇
Воля	◇						◇					
Дух	◇		◇									
Щастя	◇			◇		◇		◇	◇		◇	
Пожиток	◇		◇			◇				◇	◇	
Слава	◇				◇							
Любов	◇						◇					

Наведена модель представляє систему семантичних зв'язків досліджуваних слів та семантичної структури досліджуваної лексики. Перші розкриваються у вигляді стовпчиків і рядків однакової

довжини, де знаком \diamond позначаються співвідношення лексичних одиниць та їхніх значень. Місця іменників на позначення *добра* в матриці строго фіксовані. Так, слова з найвищим ступенем полісемії розташовані у правому верхньому куті матриці, який містить найбільшу кількість семантичних ознак. Моносемічні лексеми представляють найменш заповнену її ділянку, розміщуючись у правому нижньому куті. У матриці функціональне навантаження мають як заповнені, так і незаповнені клітини. Віддаль між співвідносними словами та напрям їх розміщення також відіграють вагому роль. Формальні ознаки, які використовувалися під час визначення лексико-семантичної групи «*добро*» в сучасній українській мові, містять як інтегральні, так і диференційні ознаки досліджуваного поняття, розкриваючи характер позначення *добра*, його місця в українській мовній картині світу, способи його прояву та засоби реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фундаментальним чинником формування мовної картини світу є образний спосіб пізнання та сприйняття людиною навколишнього світу. Завдяки механізмам образності відбувається збагачення семантичного наповнення лексики [8, с. 20]. Оскільки кожна лексема є поєднанням форми та змісту, Ч. Крейдлер стверджує, що необхідно розмежовувати такі аспекти лексичного значення: 1) відношення до позамовних явищ; 2) відношення до ставлення людини та її почуттів; 3) відношення до інших лексем [12, с. 28].

Виникнення переносних значень пов'язують із перенесенням одних явищ, найменувань, ознак, дій на інші. Перші становлять динамічну сутність, оскільки активізуються у зв'язку зі змінами культурних, національних, релігійних і політичних факторів [4, с. 123]. Образність об'єднує одиниці лексико-семантичного рівня мови, які здатні передавати позамовні явища, предмети чи властивості через асоціативні зв'язки з подібними явищами. Таким чином, метафорична внутрішня форма слова відображає вторинний образ позначуваного.

Особливий інтерес для дослідження викликає лексика на позначення цінностей, зокрема *добра*. Остання має високу комунікативну цінність, оскільки належить до «ядра» лексики кожної мови. Слова, які характеризуються переносними значеннями, у межах лексико-семантичної групи «*добро*» в сучасній українській мові налічують 26 іменників (6,3% всього лексичного складу на позначення *добра*): **скарб, вогонь, потуга, плюс, золото, чудо, багатство, затишок, жага, послуга, здобуток, рай, перемога, врода (урода), жереб, ореол, виграш, безумство, нірвана, завоювання, німб, Едем, Бог, солодоші, луна.** Класифікація досліджуваного лексичного складу

здійснюється на основі семантичного критерію, що дає можливість виявити спільні й відмінні риси вербалізації *добра* в українській мові.

Перша група лексичних одиниць позначає людину – носія *добра*, наділену особливими рисами, яка варта поваги та любові: *хто-небудь надзвичайної цінності, з винятковими достоїнствами, якостями і т. ін.*; *людина особливо потрібна, дорога для когось (скарб)*; *той, кого люблять (любов)*; *про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу (вогонь)*; *про кого-небудь, вартото, гідного поваги (золото)*; *красива, вродлива людина (врода)*; *найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь (Бог)* [1]. Іменник **рай** вживається як *лагідне, ніжне звертання до близької, дорогої людини* [1]. Отже, моральна свідомість кожного українця ґрунтується на його моральних якостях: енергійності, наполегливості, працездатності, здатності самовдосконалюватися тощо. Саме ці якості допомагають людині швидше досягти мети та зосередити власну увагу на змісті вчинків і діяльності.

Друга група містить іменники, об'єднані вказівкою на внутрішній світ особистості та його прояви. Пізнаючи дійсність, людина у своїй свідомості диференціює явища об'єктивного світу на добрі та погані, оцінює поведінку і ставлення до інших. У такий спосіб відбувається становлення внутрішнього, духовного світу особистості та виокремлюються власне особистісні цінності. Лексика цієї групи демонструє значну схильність до диференціації семантичних ознак: *душевне піднесення, натхнення; пристрасть, запал (вогонь)*; *про стан душевного спокою, тихої втіхи (затишок)*; *насолота, блаженство, щастя (рай)*; *стан спокою, блаженства (нірвана)*; *насолота, втіха (солодощі)*; *багатство розуму, почуттів і т. ін. (скарб)* [1]. Задоволення, яке передається лексемою **солодощі** (*вищий ступінь задоволення*) [1], регламентує ціннісні відносини та стосунки з іншими людьми.

Третю групу становлять лексичні одиниці, що позначають прагнення досягти поставленої мети та здійснення великих задумів і бажань. Пошук свого призначення в суспільстві є важливим процесом для соціокультурної самоідентифікації особистості. Українці ототожнюють *добро* з *відчайдушними спробами, зусиллями досягти чого-небудь, здійснити щось (потуга)*; *великим, нестримним бажанням чого-небудь, прагненням до чого-небудь, до володіння чим-небудь, до досягнення якоїсь мети (жага)*; *чимсь досягненням, надбанням (здобуток)* [1]. Іменник **перемога** розкриває вказану семантику шляхом вживання у вислові *здобувати (здобути) перемогу (досягати чого-небудь бажаного, жаданого і т. ін., подолавши всі перешкоди)* [1]. Для української ментальності характерним є оцінювання значущості особистих досягнень вище, ніж матеріальних здобутків.

Вказівка на успіх та наявність певних особливостей для його досягнення простежується в лексичних значеннях слів четвертої групи. Серед них виділяємо такі, які позначають *успіх, перемогу в чому-небудь (виграш)* та вказують на їхні передумови (*успіх у боротьбі за що-небудь, здійснення чого-небудь у результаті боротьби, подолання якихось труднощів (перемога, завоювання)*) [1]. Слово **перемога** також вживається для позначення *ствердження, доведення своєї більшої в порівнянні із чимось силою, своєї вищості і т. ін.* [1]. До досліджуваної групи належить іменник **безумство**, який наголошує на необхідності *надзвичайної відваги, рішучості у вчинках* [1] задля досягнення успіху. Інструментальна семантика притаманна лексичній одиниці **чудо**, яка відображає *щось надзвичайне і все-сильне, те, що допомагає вийти зі скрутного становища* [1]. У свідомості носіїв української мови успіх оцінюється позитивно та часто асоціюється з важкою працею або подоланням певних перешкод.

Лексеми п'ятої групи актуалізують *добро* як суспільне схвалення та визнання чийось заслуг: *слава (луна); атмосфера слави, пошани, успіхів і т. ін., що оточує кого-небудь (німб, ореол)* [1]. Суспільне визнання є елементом морально-духовного становлення людини, сприяє формуванню людини-особистості. Проте побутує думка, що людина постає як автономна соціальна й духовно-культурна особистість, коли вона здійснює вчинки задля блага інших. Серед досліджуваної групи знаходимо лексему **послуга**, яка розкриває вказану семантику (*сприяння розвитку, піднесенню, поширенню чогось*). Протилежні значення притаманні словам **плюс** (*перевага, вигода*) та **виграш** (*вигода, користь від чого-небудь*) [1], які розкривають прагматичні аспекти людських відносин.

Шосту групу іменників на позначення *добра* в українській мові становлять одиниці, які позначають право на щасливе життя. Останнє становить один із найважливіших принципів існування. Українці асоціюють *добро* із *чудовим, спокійним, щасливим життям (рай)* [1]. Мінливість долі та її залежність від обставин передається лексичними значеннями слова **жереб** (*життєвий шлях і те, що на ньому виникає, створюється життєвими обставинами, із чим людина зустрічається і т. ін.; доля*) [1]. Досліджувана лексична одиниця підсилює вказану семантику у вислові **випав жереб** (*судилося, було призначено*).

Поряд із духовними потребами вагоме місце в житті людини посідають матеріальні потреби, задоволення яких забезпечує її комфортне існування. До сьомої групи досліджуваної лексики належать слова, які розкривають предметну семантику. Наприклад, іменник **скарб** укладачі «Словника української мови» визначають як *що-небудь*

надзвичайної цінності, з винятковими достоїнствами, якостями і т. ін., річ особливо потрібну, дорогу для когось. **Золото** в українців асоціюється із чимось дуже цінним, гарним, великим багатством, розкошами. Під **багатством** розуміють щось дуже цінне, важливе, значне [1]. Як бачимо, для української нації характерне позитивне ставлення до набутих важкою, чесною працею майна та грошей.

До останньої групи лексичних одиниць відносимо слова, які містять вказівки на те, що оточує людину. Життєдіяльність людини безпосередньо залежить від факторів навколишнього середовища. Лексичні значення слів **врода, рай** та **Едем** передають *сукупність природних явищ, які милують зір, гарні краєвиди (врода); красива, благодатна місцевість (рай); місце, що відзначається винятковою красою і багатством природи, благодатний край (Едем)* [1].

Цікавою, на нашу думку, є семантика іменників **потуга** та **безумство**. Наявність позитивно маркованих переносних значень, які протиставляються негативно забарвленим, і навпаки призводить до появи енантіосемії. Наприклад, слово **потуга** в переносному значенні позначає *відчайдушні спроби, зусилля (звичайно марні, безплідні) досягти чого-небудь, здійснити щось*, тоді як у прямому значенні воно передає *підтримку, утіху*. Іменник **безумство** містить вказівку на *надзвичайну відвагу, рішучість у вчинках* і водночас вживається для позначення *нерозсудливості, нерозумних, безглузвих дій, вчинків* [1]. Таке поєднання різновекторних оцінок у межах однієї лексичної одиниці свідчить про діалектичну єдність понять «добре» та «погано».

Комплексний аналіз переносних значень слів на позначення *добра* в українській мові показав, що у формуванні семантики *добра* значну роль відіграє суб'єкт, його суспільна діяльність і сприйняття об'єктивної дійсності. Семантика досліджуваних лексичних одиниць значно збагачується завдяки переносним значенням. Досліджувана лексика містить інтенсифікатори не лише позитивної, а й негативної оцінки, що свідчить про асиметрію мовного знака та поляризацію аксіологічних понять.

Висновки з дослідження. Вивчення цінностей відкриває шлях до розуміння внутрішнього світу людини, причин її дій і вчинків. *Добро* належить до найважливіших духовних, моральних і суспільних цінностей, які апелюють до внутрішнього світу особистості та знаходять свій вияв в усталених нормах, суспільних ідеалах та еталонах, особистісних установах тощо.

Комплексний аналіз переносних значень слів на позначення *добра* в українській мові показав, що образність притаманна полісемічним іменникам, які мають широку сферу свого семантичного вживання. В українській мові переносні значення досліджуваних

одиниць містять низку актуальних семантичних ознак, що актуалізують уявлення про *добро*. Останні є універсальними та водночас передають національно-культурну специфіку *добра* в українській лінгвокультурі. Зокрема, воно розглядається як антропоцентричний і соціопрагматичний феномен. Це пояснюється тим фактом, що цінності покликані задовольняти потреби як окремого індивіда, так і соціуму загалом. Аналіз переносних значень іменників на позначення *добра* довів, що українці вважають важливішими моральні й суспільні цінності, тоді як матеріальним цінностям відводиться другорядне місце в їхньому житті.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в зіставному вивченні переносних значень лексичних одиниць на позначення *добра* в сучасних англійській, французькій та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
2. Лексика на перетині наукових парадигм : монографія / за ред. Л.В. Струга-нець. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 212 с.
3. Онищак Г.В. Системно-структурна параметризація лексико-семантичної групи «Зло» в українській, англійській та французькій мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 ; Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2018. 360 с.
4. Онищак Г.В., Смужаниця Д.І. Особливості переносних значень іменників на позначення *зла* в сучасних французькій та українській мовах. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2020. Вип. 18. С. 121–131.
5. Фабіан М.П. Семантика мовного етикету: новий підхід до її вивчення. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2014. Вип. 12. С. 7–13.
6. Ahearn L.M. *Living Language: An Introduction to Linguistic Anthropology*. 2nd ed. Malden : Wiley Blackwell, 2017. 369 p.
7. Baicchi A. *Figurativeness All the Way Down: By Way of Introduction. Figurative Meaning Construction in Thought and Language* / ed. by A. Baicchi. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2020. P. 1–10.
8. Colston H.L. *Using Figurative Language*. New York : Cambridge University Press, 2015. 266 p.
9. Cruse D.A. *Lexical Semantics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1986. 310 p.
10. Fabian M. Comparative Research of Etiquette Nouns in English, Ukrainian and Hungarian. *Development of Philology and Linguistics at the Modern Historical Period*. Lviv ; Torun : Liha Pres, 2019. P. 161–179.
11. Konnova M., Babenko N. Conceptual Metaphors of Time in English: An Axiological Perspective. *Lege Artis. Language Yesterday, Today, Tomorrow*. 2019. Vol. 4(2). P. 86–127.
12. Kreidler C.W. *Introducing English Semantics*. 2nd ed. New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2014. 208 p.
13. Mocombe C.P. *Theory of Language and Meaning in Phenomenological Structuralism*. Cambridge : Cambridge Scholars Publishing, 2021. 103 p.
14. Winter Y. *Elements of Formal Semantics: An Introduction to the Mathematical Theory of Meaning in Natural Language*. Edinburgh : Edinburgh University Press Ltd., 2016. 272 p.